

ORXON-YENİSEY ABİDƏLƏRİNİN TÜRK İNANC SİSTEMİNDƏKİ YERİ

Elvin BABAYEV,

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünaslıq fakültəsinin İslamsünaslıq ETM-nin elmi işçisi, babayevvin90@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: qədim türklər, Tenqri, Orxon və Yenisey vadisi, damğalar, türk yazısı.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: древные тюрки, Тенгри, долина Орхон и Енисей, клеймо (дамга), тюркское писания.

KEYWORDS: ancient turks, Tenqri, Orkhon and Yenisei valley, stamps (damga), Turkish writings.

Qədim türk yazılı abidələrinə Asiyanın bir çox yerində, əsasən də Monqolustan çöllərində rast gəlmək mümkündür. Abidələr Göytürk dövlətinin mövcud olduğu dövrdə yazılmışdır. 630-681-ci illərdə göytürklərin müstəqilliklərini itirmələri Tonyukuk, Gül Tigin və Bilgə Xaqan abidələrində türk xalqının dərs alıb nəticə çıxarması üçün acı bir şəkildə nəql edilmişdir. Burada əsasən Göytürk dövlətinin tənəzzül səbəbləri göstərilmişdir [1, s.195]. Dünya miqyasında tanınan azərbaycanlı türkoloq alim Ramiz Əskərin Monqolustana səfər edərək min bir əziyyətlə ərəsəyə gətirdiyi “Orxon abidələri” əsərində bu səbəblərin qeyd olunduğu yazıları görmək mümkündür: “Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığı üçün, oğlu atası kimi olmadığı üçün biliksiz xaqan taxta çıxmış, pis xaqan taxta çıxmışdır. Əyanları da biliksiz və pis imiş”; “Həm bəyləri, həm də xalqı düz olmadığı üçün, Çin xalqının hiyləgərliyinə və bəxşişlərinə kiçikli-böyüklü aldandıqları üçün bəylərlə xalq bir-birinə qarşı olmuşlar. Türk xalqının eli, birliyi pozulmuşdur” [2, s.50].

Qeyd etməliyik ki, türklər tarix boyu 16 imperiya qurmuşlar və bunların bir çoxu Göytürk dövlətindən əvvələ təsadüf edir. Geniş coğrafiyaya malik bu imperiyaların, heç şübhəsiz, rəsmi yazıları və əlifbaları olmuşdur, əks halda, dövləti idarə etmək mümkün olmazdı. Bunu qədim mənbələr də sübut edir. Göytürklərdən öncə mövcud olmuş Ağ Hunların da yazıdan istifadə etdikləri aşkarlanan nümunələrlə öz təsdiqini tapmışdır. Bizanslı müəllif Prisk hun katiblərinin fərqli yazı ilə yazdıqları mətnləri Atillaya oxuduqlarını qeyd edir. Hətta İncilin hun dilinə tərcümə edilməsindən də bəhs olunur [3, s.330]. Bizans tarixçisi Menandros (VI əsr) göstərir ki, İstəmi xaqanın 586-cı ildə Bizans imperatoruna göndərdiyi məktub “Skif yazısı” ilə yazılmışdır. Bu yazı elə Orxon əlifbasıdır. Bizans tarixçisi Prokopi də (VI əsr) oğuz türklərinin əlifbasının olduğunu yazmışdır. Dunay bulqarlarının istifadə etdikləri yazı həmin hun yazısının davamıdır. Deməli, IV əsrdə Avropaya gələn hunlar Orxon yazısını da özləri ilə birlikdə buraya gətirmişlər [2, s.232].

Orxon hərflərilə yazılan kitabələr barədə əvvəllər Çin mənbələrində qeyd olunmaqla yanaşı, yazılardan hələ Elxanilər zamanında yaşamış tarixçi Alauddin Ata Məlik Cüveyni də dünya tarixinə aid “Tarixi-Cahanguşa” əsərində bəhs etmişdir [4, s.21]. “Bir uyğur əfsanəsinə görə, onların ilk çıxdıqları yer Orxon çayının sahilidir. Bu çay Qaraqorum deyilən bir dağdan çıxır... Bunlardan başqa, bir çayın qırağında əvvəllər Ordu-Balıq, bu gün isə Mavu-Balıq deyilən

bir şəhər vardır. Bu şəhərin yaxınlığındakı qayalara yazılar yazılmışdır. Mən onları gördüm” [5, s.60], - deyə əsərdə bildirilir.

Bu abidələr haqqında Avropada ilk elmi məlumatı Poltava müharibəsi (1709) zamanı ruslara əsir düşən və Pyotr tərəfindən Sibirə sürgün edilən İsveç zabiti Filipp Starlenberq vermişdir. O, Sibirin Tobol əyalətində 13 il voqullar, ostyaklar, samoyedlər, yakutlar, tatarlar və monqollar arasında yaşamış, Sibirin keçmiş və bu günü haqqında tədqiqat aparmış, 1722-ci il Niştadt sülhünə görə azad edilərək İsveçə qayıtmışdır. 1730-cu ildə o, “Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia” adlı əsər nəşr etmişdir. Bu kitabda o, ilk dəfə Göytürk əlifbası ilə yazılmış bir neçə abidənin şəklini çap etmişdir [6, s.6]. Türk yazılarını ilk dəfə danimarkalı alim Vilhelm Tomson, daha sonra isə rus alimi Radlov oxumuşdur. Orxon-Yenisey yazılarının oxunmasında ən böyük marağı Rusiya, Finlandiya və Danimarka alimləri göstərmişlər. 1891-ci ildə ruslar da həmin bölgəyə Radlofun başçılığı altında bir heyət göndərmiş, heyət kitabələrin şekillərini çəkərək surətlərini çıxarmışdır. Beləliklə, elm dünyasında “Radlov atlası” kimi tanınan atlas yayımlanmışdır (Atlas der Altertümer der Mongolei, St-Petersburg 1892-1899). Bu şəkildə ilk dəfə dərc olunan qədim türk-runik hərfli yazılarda Gül Tigin abidəsinin Çin üzünün oxunmasıyla kitabələrin türklərə aid olduğu müəyyən edilmişdir [5, s.62].

Orxon əlifbasının mənşəyi barədə çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır və onun mənşəyi barədə fərqli fikirlər mövcuddur. Aristov belə hesab edirdi ki, Orxon əlifbasının əsasında əski türk işarə və damğaları dayanır. 1894-cü ildə Aristov və 1897-ci ildə Mallitski Orxon əlifbasının türk damğalarından yarandığı görüşünü irəli sürmüşlər. Rəşid Rəhməti Arat və Əhməd Cəfəroğlunun da bu görüşdə olduğu məlumdur. Rus dilçi alim E.D.Polivanov 1925-ci ildə yazdığı məqalədə bu yazının mənşəyini türk damğalarına bağlamaqla yanaşı, onun arami-soqd və pəhləvi əlifbalarından da təsirlənə biləcəyini bildirmiş, həmçinin bu əlifbadakı bəzi işarələrin ideografik mənşəli olduğu üzərində dayanmışdır [5, s.65].

Qeyd edək ki, türk inanc sistemində damğalar xüsusi yer tutur. Damğaların dəqiq tarixini müəyyən etmək çətindir. Ancaq Əfqanıstan və Özbəkistanda 4 min il əvvələ aid ilk damğa nümunələri tapılmışdır. Tapılan bu damğalar üzərindəki işarələrin qədim türk əlifbasının hərfli ilə eyniliyi diqqət çəkmişdir. Damğaların şəkildən yarandığı iddia edilir. Başqa bir iddiaya görə, qədim türk qayaüstü rəsmləri daha sonra damğa şəklini almış və buradan həflərə çevrilmişdir. Bu iddianı ortaya atanlar türk-runik əlifbasının damğalardan yarandığı fikrinə tərəfdardılar [7, s.288]. Şərqi Anadoluda tapılan mağaralarda divarlara çəkilmiş şekillərin türk tayfalarının damğalarına uyğun gəlməsi hunlarda da damğa (runik yazısına uyğun) yazısının olduğunu deməyə əsas verir [3, s.330].

Ukraynalı tədqiqatçı V.S.Draçuk b.e.ə. 1000-200-cü illər arasında Ukrayna ərazisində tapılan damğaların skif, sarmat və alan damğalarına oxşadığını dəqiqləşdirmişdi. Qədim Çinlilər isə türk damğalarının xüsusi siyahısını hazırlamışdılar. Bu siyahı Tanq imperiyası zamanında (VIII-X əsrlər) rəsmi saray tarixçisi Su Muyun Fu, daha sonra dövlət məmuru Yan Sa Fu və alim Van Pa rəhbərliyində yaradılan xüsusi komissiyalar tərəfindən 618-804, 804-852 və 853-907-ci illərdə hazırlanan və 961-ci ildə tamamlanan “Tanq-çu-şu” adlı salnamədə öz əksini tapmışdır [7, s.291]. Türk tarixini öyrənmək üçün Çin mənbələri ən əhatəli və etibarlı məxəzlər hesab olunur.

Qədim türk kitabələrində də tayfaların, xalqların və hökmdarların damğasından bəhs edilir. Misal üçün, Uyğur xaqanı Moyon Çura (744-759) aid kitabədə belə deyilir: “Ağ çadırımı taxtım

ilə birlikdə çay sahilində qurub Tanrıya dua etdim, qurban kəsdim. Damğalarımı və yazımı daşa həkk etmələri üçün əmr verdim. Dovşan ilində (751-ci il) tatarları müqavilə bağlamağa dəvət etdim. Min, on min il qalacaq damğalarımı daş üzərinə yazmaları üçün əmr verdim” [7, s.55].

Əhməd Cavad Əmrə isə bu mövzuda daha da irəli gedərək türk-runik əlifbasındakı bütün işarələrin ideoqrafik və şumer yazısı ilə eyni kökdən olduğuna inanırdı [2, s.230]. Şumerlərin dilinin iltisafı dil qrupuna aid olub, Ural-Altay dillərini xatırladığı məlumdur [8, s.52]. Bu da onların şimaldan, Xəzər dənizi bölgəsindən gəldiyi ehtimalını qüvvətləndirir. Onların Orta Asiyadan gəlmə ehtimalı maraqlı faktlarla açıqlanır: şumerlərin dillərinin Altay-türk dillərinə bənzərliyi, məbədlərinin memarlıq formaları, bəzələrinin dağ ibadətqahlarına bənzəməsi və ümumiyyətlə, yazıda istifadə olunan ideoqramların dağ yurdlarıyla bənzərlik təşkil etməsi. Şumerlərin dini inanclarının kökünün də Orta Asiya və ya Baktriyadan gəldiyini sübut edəcək maraqlı dəlillər mövcuddur: dağ məbədləri, dağ öküzünə səcdə etmək və əlavə olaraq Orta Asiyada olduğu kimi, padşahın gözetçilərinin o öldüyü zaman özlərini zəhərləyərək intihar etmələri [9, s.23].

Şumer dilinin hansı dil qrupuna aid olması və mənşəyi mövzusunda ilk tədqiqatın müəllifi alman elm adamı Fridrix Deliteşdir. O, 1889-cu ildə “Aşşur dilinin qrammatikası”, 1914-cü ildə isə “Şumer dilinin lüğəti” və “Şumer dili qrammatikasının əsasları” adlı elmi əsərləri yazmışdır. Bəzi elm adamları isə bu qrammatik xarakterlərə və aralarındakı söz bənzərliklərinə diqqət yetirərək bu dili ümumi türk dilini əsaslandırılan dil, proto-türk dili, bəziləri isə qədim türk dili adlandırmışlar [9, s.24].

Türk və şumer dillərinin əlaqəsinə dair hazırlanmış ən dəyərli əsərlərdən biri də professor Osman Nedim Tunanın “Sümer və Türk dillərinin tarixi ilgisi ilə türk dilinin yaşı meselesi” əsəridir [10]. Hazırda ABŞ-da yaşayan azərbaycanlı alim Tariyel Azərtürk də şumerlər haqqındakı araşdırmaları ilə məşhurdur. Alim türklərin kökünü şumerlərlə əlaqələndirir və bunu gil lövhələrdən etdiyi tərcümələrlə isbatlamağa çalışır. Tərcümələr zamanı Nüvədi dialektologiyasından da istifadə edilərək bir çox sözlərin eynilik və oxşarlıq təşkil etdiyi məlum olmuşdur. Tariyel Azərtürkün “Mixi yazılı azəri türk dilinin qrammatikası” əsəri bu baxımdan ən gözəl nümunə sayılmaqdadır [11].

Mayatksi qazıntıları zamanı aşkar edilən keramika və kərpiclər üzərinə həkk olunmuş yazılar, Macarıstanda tapılan 4 sətirlik yazı Orxon hərfləri ilə yazılmışdır. Son illərdə Orta Asiyada meydana çıxan faktlar türklərdə əlifbanın xeyli əvvəllər mövcud olduğunu sübut edir. Məsələn, İssık-Kul yaxınlığında Esik kurqanında tapılmış gümüş bir çanaq üzərində Orxon yazısı ilə yazılmış sətirlər var. Esik kurqanı miladdən əvvəl V-VI əsrlərə aiddir. Bundan başqa, Tanrı dağlarında bizim eradan əvvəl II əsrə aid Kuray kurqanında da Orxon yazısı ilə yazılmış 5 həfrlik bir mətn vardır. Orxon yazısını skandinav runları, finikiya, aramey, pəhləvi, yunan əlifbalı ilə bağlamaq cəhdləri əbəsdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Orxon hərfləri çərtmə-oyma xarakterlidir. Halbuki ətrafdakı xalqların heç birində bu tipli əlifba yoxdur. Zahirən buna bənzəyən yeganə əlifba əski german runik yazısıdır [2, s.232]. Məhz elə bu səbəbdən də Orxon əlifbası 1891-ci ildə Heikel tərəfindən run əlifbasına bənzədilərək “runik yazı” adlandırılmışdır. Lakin onların arasında nə tarix, nə də dil baxımından heç bir əlaqə yoxdur. Daha sonra əlifba hələ oxunmamış, 1892-ci ildə Otto Donner Orxon əlifbasını Kiçik Asiya əlifbalarına, Likiya və Kariya əlifbalarına bənzətmiş və bu əlifbanın həmin təsirlərdən bəhrələnərək yarana biləcəyini dilə gətirmişdir. Tomson isə Donnerin söylədiklərini qəbul etməmiş, Göytürk

yazısının mənşəyinin ya İran əlifbası vasitəçiliyi ilə və ya birbaşa aramey əlifbası olduğunu ifadə etmişdir [5, s.62]. Lakin onların arasında nə tarix, nə də dil baxımından əlaqə vardır. Aramey əlifbasında 22 hərf, Orxon əlifbasında isə 38 hərf var. Elə isə türklər onu türk dilinin fonetikasi ilə necə uyğunlaşdırmışlar? Digər tərəfdən, aramey və pəhləvi əlifbaları ilə yazılmış ilk nümunələr miladla yaşıddır, halbuki Orxon əlifbasının kökü miladdən öncə V-VI əsrlərə gedib çıxır [2, s.231].

Qədim türk kitabələri tapıldıqdan sonra, 1890-cı illərdə V.V.Radlov və F.Toomson bir-birilərindən xəbərsiz bu kitabələri oxumağa başlamışlar. Hər iki türkoloqun oxuduğu ilk kəlmə kitabələrdəki “Tenqri” (Tanrı) sözü olmuşdur. Şumer kitabələrində bu söz “dingir” şəklində yazılıb [7, s.33]. Sözlərin bənzərliyi çox diqqətçəkicidir. Şumer lövhələrindən Fritz Hommel, Diemel, Pöbel, Falkeynşteyn kimi dünya səviyyəsində tanınmış elm adamları tərəfindən oxunan ilk sözlərin arasından bugünkü türkmən dilinə həm əks olunma, həm də mənə baxımından çox yaxın sözlərin tapılması maraqlı, mənalı və diqqətə dəyərdir. Məsələn Dingir: Allah (tengri); Du: di (demək); Ti: diri; Ki, Gir: yer, yurd. Şumerlərin yaşadığı yerlərin kır (gir) olduğunu nəzərə alsaq, bu iki sözün, əslində, bir olmaq ehtimalı güclüdür deyə düşünülür [9, s.24]. Bir çox elm adamı da şumerlərin Mesopotamiyaya türklərin ana vətəni sayılan Orta Asiyadan (Türkmənistandan) gəldiklərini iddia edirlər. Alman alimi Obenhaura görə, mixi yazıların inkişaf dönməndə ticarət və idarəetməyə aid mətnlərin mövcudluğu bu yazının inkişafında ticari əlaqələri ön plana çıxarır. Bu fikirləri dəstəkləyən Heyzhelm də ticari əlaqələrə toxunmuşdur. Bu nəzəriyyənin doğruluğunu isbat edən ən inandırıcı dəlil isə Yaxın Şərqi və Orta Asiyanın ticari əlaqələrinin kəşimə mərkəzində yerləşən, Xəzər sahilində (Türkmənistanda) Şərqi ən qədim şəhəri Anudur [9, s.28].

Orxon kitabələrindən aydın olur ki, türklər bütün işlərində Tanrının iznini vacib bilmişlər. Kitabələrdə tez tez keçən “Tanrının buyruğu ilə”, “Tanrı yar olduğu üçün”, “Tanrının inayəti ilə” kəlmələri türklərin Tanrıya bəslədikləri güclü inamın, ağır tapınmanın əyani sübutudur [2, s.80]. Uzun illər türk tarixşünaslığında türklərin qədim dininin şamanizm olduğuna inanılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Taşağıl. Goktürkler. 2-ci cild. Ankara: 2012.
2. Ramiz Əskər. Orxon Abidələri. Bakı: 2012.
3. Əkbər Nəcəf. Hun Minilliyi. Bakı: 2015.
4. Muharrem Ergin. Orhun Abidələri. İstanbul: 2011.
5. Aysu Ata. Orhun Türkçesi. Eskişehir: 2011.
6. Əbülfəz Rəcəbli. Qədim Türk Yazısı Abidələri. 2-ci cild-Göytürk Yazısı Abidələri. Bakı: 2009
7. Əkbər Nəcəf. İnanc Yaddaşı. Bakı: 2014.
8. Samuel Noah Kramer. Sümerler (Çev.: Özcan Buze). İstanbul: 2002.
9. Begmyrat Gerey. 5000 Yıllık Sümer Türkmen Bağları. Ankara: 2004.
10. Osman Nedim Tuna. Sümer ve Türk dillerinin Tarihi ilgisi ile Türk dilinin Yaşı Meselesi. Ankara: 1997.
11. Tariyel Azərtürk. Genesis of Cuneiform Signs, Whose Are They? USA, Seattle: 2002. (əlavə bax: Tariyel Azərtürk. Mixi Yazılı Azəri Türk Dilinin Qrammatikası, USA, Seattle: 2004)

Эльвин Бабаев

**МЕСТО ОРХОН-ЕНИСЕЙСКИХ ПАМЯТНИКОВ
В СИСТЕМЕ ТУРЕЦКОЙ ВЕРЫ**

РЕЗЮМЕ

Несмотря на то что происхождение орхонских букв относят к многим алфавитам, основной акцент делается на идее, что они произошли от штампов (дамга), которые также занимают важное место в турецкой системе верований. Однако есть мнения, которые этому противоречат. Точную дату выпуска штампов (дамга) определить сложно. Но первые клейма (дамга) возрастом 4000 лет были найдены в Афганистане и Узбекистане. Примечательно, что знаки на этих клеймах идентичны буквам древнетюркского алфавита. Свидетельства того, что орхонский алфавит принадлежит к турецким клеймам, связывают историю турецкой письменности с более древними временами. Наличие письменности свидетельствует о существовании большой культуры, государственности и торговых отношений.

Elvin Babayev

**THE PLACE OF ORKHON-YENISEI MONUMENTS
IN THE TURKISH FAITH SYSTEM**

SUMMARY

Although the origins of the Orkhon letters are traced back to many alphabets, the main emphasis is on the idea that they originated from the stamps (damga) that also have an important place in the Turkish belief system. However, there are views that contradict this. It is difficult to determine the exact date of the stamps (damga). But the first stamps (damga) dating back 4,000 years have been found in Afghanistan and Uzbekistan. It is noteworthy that the signs on these stamps are identical to the letters of the ancient Turkish alphabet. Evidence that the origin of the Orkhon alphabet belongs to Turkish stamps connects the history of Turkish writing to more ancient times. The presence of writing indicates the existence of a great culture, statehood and trade relations.